

UOT 821.512.162

Aytac ZEYNALOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

aytaczeynalova@hotmail.com

AZƏRBAYCAN LİRİK ŞEİRİNİN İNKİŞAF YOLLARI
(XIX əsr Abşeron ədəbi mühiti əsasında)

Açar sözlər: Abşeron, ədəbi, lirik, mədəni, janr, məscid, məktəb, meyxana, mətbuat

Keywords: Absheron, literary, lyrics, cultural, genre, mosques, schools, meyhana, press

Ключевые слова: Апшерон, литературно, лирический, культурный, жанр, мечеть, школа, мейхана, пресса

İnsan Allahın qüdrətinin qəribəliklərinə heyran
olur. İki fərsəxlik yolda bir tərəfdə təlatümlü
dərya, onun kənarında od püskürən Atəşgədə,
onun da qarşısında neft mədənləri. Burada nə
od sudan sönmür və nə də neft oddan alovlanır.

(“Səfərnameyi-Fərhad Mirzə”dən)

Giriş. Coğrafi-tarixi səciyyəsinə görə strateji əhəmiyyəti olan Abşeron Azərbaycanın digər məkanlarından xeyli fərqlənmişdir. Qədim dövrlərdə ərəbdilli müəlliflərdən əl-İstəxri, əl-Məsudi, Əbu Dülaf, əl-Müqəddəsi, əl-Biruni, Əbu Həmid əl-Əndəlusli, Yaqut, Zəkəriyyə əl-Qəzvini, Əbü-l-Fida və başqalarının əsərlərində Azərbaycanın müxtəlif yerləri, eləcə də Bakı və Bakıtrafi məskənlər haqqında müxtəsər məlumatlar verilmişdir. Müəllifi bəlli olmayan, yazılma tarixi XI əsrlərə aid edilən “Tarixi əl-Bab” əsəri Abşeron tarixinin X-XI əsrləri haqqında dəyərli kitablardan hesab edilə bilər. Əslən bakılı olan, XV əsrdə yaşamış ərəbdilli tarixçi Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Təlxis əl-əşar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” (“Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri”) əsəri, irandilli mənbələrdən bəlli olan anonim müəllif tərəfindən yazılmış “Hüdud əl-ələm”, XII əsr müəllifi Məhəmməd ibn Nəcib Bəkranın “Cahannamə” və s. əsərlər elmi ədəbiyyatda maraqlı məlumatların daşıyıcıları kimi dəyərləndirilməkdədir. Eləcə də Həmdullah Qəzvininin, Əmin Əhməd ər-Razinin, Həsən bəy Rumlunun, Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Türkman Münşinin, Övliya Çələbinin, Zeynalabdin Şirvaninin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun və başqalarının araşdırmaları Abşeron, onun tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı və mədəniyyəti haqqında əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

XII-XIII əsrlərdə Abşeronda ictimai-siyasi platformanın möhkəmlənməsi nəticəsində mədəni mühitin zəngin imkanları ortaya çıxmışdır. Dövlətçilik və

idarəetmə qanunlarının möhkəmlənməsi elm, ədəbiyyat, incəsənət sahələrində çiçəklənmə və intibah yaratmışdır. Sözlə, sənətə hörmət və qayğı mədəniyyətin dirçəlməsi üçün zəmin idi. Şirvanşahlar sarayında toplaşmış ziyalı insanlardan Əbül-əla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Əfzələddin Xaqani və başqalarının adlarını çəkmək mümkündür. Hətta böyük Nizaminin yaradıcılığının müəyyən bir hissəsi də bu sarayla bağlı olmuşdur. Bakıda ilahiyyatçı ailəsində doğulmuş, müəyyən dövrlərdə şəhərdən kənara – dağa çəkilərək özünəməxsus həyat tərzini yaşamış Məhəmməd Əli Bakuvü (şeyrlərini Baba Kuhu təxəllüsü ilə yazmışdır) ideya-təfəkkür baxımından tarixdə yer tutmuşdur. İzzəddin Həsənoğlunun müasiri olmuş Nəsir Bakuvü ana dilimizdə yazmış olduğu müxəmməsi ilə realist şeyrin gözəl nümunəsini yaratmışdır. Bakı və Şirvan orta çağ mədəniyyətində kök salmış bir çox fikir və təriqətlərin çiçəklənməsi və yayılması üçün əsas mərkəzlərdən birinə, yaxud birincisinə çevrilmişdir. Zahirilik, batinilik, sufilik, hürufilik, nöqtəvilik, xəlvətilik və s. fikir cərəyanlarının özünü təsdiqləməsi bu yerlərin adı ilə sıx bağlıdır.

XIX əsr Abşeron ədəbi mühiti məlum tarixi-siyasi hadisələrin fonunda parlaq şəkildə nəzərə çarpır. Yeni sivilizasiyanın astanasında Abşeron ədəbi mühitinin özünəməxsus keyfiyyətləri, Qərblə Şərqlin dialoqu, minillik tarixə malik milli-mədəni dəyərlərimizin qorunması və s. məsələlər bu dövrü xarakterizə edən əsas cəhətlərdəndir. “Məcməüş-şüəra” məclisinin fəaliyyətinə münasibət bildirən Seyid Əzimin “Bakıdan yenə çox töhfələr gəlir. Sanki Misir karvanı açılmış, şəkər gəlir” ifadəsi müəyyən durğunluqdan sonra əvvəlki coşqun həyatına qayıtmış bu ədəbi mühiti gözəl xarakterizə edir.

Abşeron ədəbi mühitinin formalaşmasında paytaxt və əyalət mədəniyyətinin rolu. Abşeronluların həyat tərzini, estetik zövqü, milli-mənəvi siması coğrafi keyfiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Görünür, dünyanın yaradılışındakı makrokosm-mikrokosm anlayışı burada da keçərlidir. Yerli əhalinin dünyagörüşündə, yaşam fəlsəfəsində olduğu kimi, sənətə, yaradıcılığa yanaşma mexanizmində də yeniliklə köhnəlik, ənənə ilə novatorluq, müasirliklə gerilik, tərəqqipərvərlik ilə mühafizəkarlıq, bugünlə dünyanın sıx təması həm bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır, həm də biri digərinə mane olmur. Abşeron ədəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında lirik şeyrin inkişaf yolları, özünəməxsus keyfiyyətləri və çalarları barədə aşağıda konkret ədəbi nümunələr əsasında məlumat veriləcəkdir. Lakin mövzuyla birbaşa əlaqəsi olduğu üçün paytaxt-şəhər mədəniyyətinin ədəbiyyatın keçdiyi inkişaf yoluna, yaradıcı insanların bədii təfəkkürünə təsiri və s. barədə danışmaq istərdik.

L.N.Tolstoy söyləyirdi ki, mən Rusiyanı və mənim ona mübasibətimi Yasnaya Polyanasız təsəvvür edə bilmirəm. Daha çox təbiət ünsürlərinin üstünlüyü, əhalinin etnik tərkibinin sabitliyi, dini dünyagörüşün daha sabit şəkildə təzahürü əyalət mədəniyyətini səciyyələndirən komponentlər kimi özünü göstərir. Belə əyalətlərin ümumi ədəbiyyata verdiyi bədii dəyərlər əvəzsizdir. Lakin əyalət mədəniyyətində paralel olaraq durğunluq, sosial proseslərə, yeni ideyalara, tərəqqiyə qapalılıq da müşahidə edilən haldır. Əyalət mədəniyyətinin əsasında daha çox xalqın məişəti, təsdiq edilmiş mənəvi-etik normalar, bədii təfəkkür tərzini və folklor yaradıcılığı durur. Təbii

ki, paytaxt mədəniyyəti anlayışı altında daha çox sənayenin inkişafı, daim yenilənmə dinamikası, hər dövrün imkanlarına uyğun olaraq elmi-texniki tərəqqi və s. başa düşülür ki, bunların da mədəni təzahür formalarında ifadəsi inkaredilməzdir. Məsələn, Bakıda yaradıcı insanların şəraitə uyğun şəkildə geniş məlumatlılığı onlara böyük yaradıcı potensial, yüksək professionallıq bəxş edir. Çünki paytaxt mühiti bədii təfəkkür sahibləri üçün həm fərdi, həm də sosial planda inkişaf deməkdir. Müşahidələr göstərir ki, məhz paytaxt mədəniyyətində daha çox novator keyfiyyətlər, avanqard meyillər özünü göstərməkdədir və bütün bu deyilənləri Abşeron ədəbi mühiti üçün də xarakterik hesab etmək olar. Təbii ki, burada söhbət daha çox Bakı mühitindən gedir. Bu da faktdır ki, yurdumuzun digər regionlarında, məsələn, Qarabağ, Lənkəran, Naxçıvan, Gəncə və s. yerlərdə də ciddi inkişaf meyilləri mövcud olmuşdur. Lakin mühüm strateji coğrafi əhəmiyyətinə görə Abşeron–Bakı zamanında I Pyotr və digər dünya gücləri tərəfindən qiymətləndirildiyindən buranın yenidən dirçəlməsi, mədəni-inzibati inkişafı onun paytaxt kimi əhəmiyyətini artırmışdır. Bu da inkaredilməzdir ki, paytaxt mədəniyyətinin daxilində bir əyalət ab-havası mütləq olmalıdır. Paytaxt ədəbi kontingenti əyalət mədəniyyəti üzərində qurulduğundan bir çox mühüm keyfiyyətlər paytaxt mədəniyyətində təzahürə çevrilən rəsmilik, standartlıq kimi hallara mülayim çalarlar əlavə edə bilər. Abşeron ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi öyrənilməsində bu amillərin araşdırmaya cəlb olunması vacibdir.

Yeniliyi tam təhlil süzgəcindən keçirərək çoxpilləli şəkildə mənimsəmə keyfiyyəti Abşeron ədəbi mühiti üçün xarakterik olan haldır. Başqa sözlə, coğrafiyasına və iqtisadi imkanlarına görə daim gəlmə əhali ilə qarşılaşmış, gur həyat tərzini keçirmiş abşeronlular özlərinə xas mədəni-psixoloji köklərə sadıq qalmış və bu keyfiyyət onların ədəbiyyatında, söz yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır. Abşeron ədəbi mühitinin XIX əsrə qədər keçdiyi inkişaf yolunu araşdırarkən materialların azlığı diqqəti cəlb edir. Zənnimizcə, bunu XX əsrin əvvəllərində mədəni sərvətlərimizin talan edilməsi, kitabxana, arxiv, qiraətxana kimi bir çox idarələrin səlahiyyətlərini yerinə yetirən məscid və mədrəsələrin dəfələrlə yandırılması və dağıdılması ilə əlaqələndirmək mümkündür. Daha çox XIX əsrin ikinci yarısına aid olan nümunələrlə rastlaşırıq ki, bunlar da müəlliflərin, yaxud tanışların evlərində saxlanılmış, bəzi hallarda yaddaşlarda hifz edilmişdir. Tədqiqatçı alim Alxan Bayramoğlu erməni talanı barədə yazır: “XX yüzilliyin əvvəlində, xüsusilə 20-30-cu illərdə yazılı abidələrimizin çoxu yandırılmış, gözəl yazan sənətkar xəttatlarımız isə dini əsərlər köçürdükləri üçün məhv edilmişdir. Orta əsr yazıları, bir qayda olaraq, Allah-taalanın adı ilə başlandığı üçün məzmununa baxmadan yalnız ilk sözü “Bismillahirrəhmanirrəhim” ifadəsi ilə başlandığı üçün yandırılmışdır” [4, s.38].

Abşeron ədəbi mühitinə məxsus lirik poeziya öz inkişafını hər iki – şifahi və yazılı formalarda davam etdirmişdir. Burada hər iki üsluba məxsus əlvan məzmun və formalarla qarşılaşmaq mümkündür. Etiraf etmək lazımdır ki, abşeronlular dini düşüncəyə daha çox meyilli olduqlarından klassik üslubun müxtəlif janrlarına diqqət göstərmiş, mövcud ənənədən novator şəkildə bəhrələnmə bilmişlər. Bu irsin ilk

toplayıcısı hesab edilən təzkiyəçi-ədəbiyyatşünas, şair Cəfər Rəmzinin topladığı materiallardan, müxtəlif araşdırmalardan, tədqiqatlar zamanı qarşımıza çıxan əlyazma və s. nümunələrdən çıxış edərək XVIII əsrdə yazıb-yaratmış Mahmud, Mürsəl Məhəmməd Sadıqoğlu, Səfərlə kimi şairlərin az sayda əsərləri əlimizə çatmışdır ki, bunlar həmin dövrün ədəbi mühiti haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər. Bu müəlliflərin yaradıcılığında əruz vəznli şeirlərlə yanaşı, heca vəznli nümunələrə də rast gəlirik ki, bunlarda folklor intibahının təsiri duyulmaqdadır. Gözəl və ahəngdar bir dildə yazılmış şeirlərdə xalqın təfəkkür tərzə və ruhu diqqəti çəkir. Heca vəznli əsərlərin bəzilərinə qəzəlin leksik-semantik elementləri özünü göstərsə, bəzilərinə sırf aşiq şeirinin poetik-üslubi keyfiyyətləri hiss olunur.

Qorxmayın davada bir qaşiq qandan,
Vətən bizim üçün artıqdır candan,
Gələni qoruyaq biz türkməndən,
Yaxşı olar, kəndə yaman qoymayaq [5, s.11].

Digər maraqlı fakt isə XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində yaşamış lirik şeirin şifahi qolunu inkişaf etdirmiş iki aşiq – Aşiq Həsən və Aşiq Cavadın bədii irsidir. Onlar aşiq şeirinin müxtəlif forma və janrlarına müraciət etmiş, xalqın, demək olar ki, bütün mərasim və məclislərinin sevilən sənətkarları hesab edilmişlər. Aşiq Cavadın irsi Bülbüldə ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Qohum-qonşuda "kulak", "xalq düşməni" adı ilə həbs olunanların sayı artdıqca Aşiq Cavadın nəvələri, qohumları narahat günlər yaşamış, illərlə hifz etməyə çalışdıqları əlyazmaları tövlədə tonqala ataraq məhv etmişlər.

Ağladın, ağladın, bir dəm gülmədin,
Dəsmal alıb gözün yaşın silmədin,
Bu Aşiq Həsənin qədrin bilmədin,
Onunçun gələrsən zəvalə, Leyli [6, s.15].

Abşeron ədəbi mühiti üçün xarakterik olan hallardan biri də odur ki, burada yazılı ədəbiyyatla şifahi şeirin təması çox sıx olmuş, bəzi hallarda isə həmin sərhədlər aradan götürülmüşdür. Meyxana, minacat, mərsiyə, tilavət (ərəb və Azərbaycan dillərində) və s. şeir şəkilləri buna nümunə ola bilər. Bu baxımdan müxtəlif mərasimlərlə bağlı yazılı şeir nümunələrinin ərsəyə gəlməsi də maraqlıdır.

Qeyd edək ki, XIX yüzilliyin sonlarında Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində məscidlərin nəzdində müsəlman məktəbləri və mədrəsələri, şəhərlərdə isə rus məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Maarifçilik tarixində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində fərdi şəkildə fəaliyyət göstərən müdərrişlərin də müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Məsələn, Hacı Mirzə Əbdülkərim ağa uzun müddət İranda və İraqda oxumuş, Məşhəd və Nəcəf şəhərlərindəki mədrəsələrdə ərəb dilinin sərf-nəhvi,

məntiq, bəlağət elmləri, fiqh, üsul, hikmət, ilahiyyat və s. elmlərdən dərs demişdir. “İlk təhsilini atasından alan Əhmədağa (Əhmədağa Əhmədov – **Z.A.**) hələ kiçik yaşlarından tez-tez onların qonaq otağına yığılan alim və şairlərin elmi-ədəbi söhbətlərinin daimi dinləyicisinə çevrilir. Qonaqlar arasında tez-tez sevimli şairimiz Abdulla Şaiq də olurdu” [15]. Bu mənada din, tədris, ədəbiyyat qovuşuq bir şəkildə xalqın maariflənməsinə yönəlmişdir ki, bu da Abşeronda paytaxt ilə əyalət mədəniyyətinin sintezini əmələ gətirən amillərdəndir.

Meyxanalar şəhər folkloru kimi. Musiqiyə və ritmə bələdlilik lirik şeirlərin keyfiyyətinə təsir göstərmiş, onların sonrakı inkişafına təkan olmuşdur. Bunların içərisində meyxanalar yaranma intensivliyinə, kütləvililiyinə, forma və məzmun çalarlarına görə xüsusilə seçilir. Şifahi xalq yaradıcılığı nisbətən zəif olan bu mühitdə meyxanalar şəhər folkloru kimi diqqəti cəlb edir. Onlar müxtəlif məzmunlu və formatlı mərasimlərdə bəzən müstəqil şəkildə, bəzən deyişmə, bəzən də müəyyən tədbirlərin tərkib hissəsi kimi səsləndirilmişdir. XIX əsr meyxanaları burada yaranmış yazılı ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq, daha çox realist üslubu ilə seçilir və maraq kəsb edir.

Meyxanaların keçdiyi tarixi inkişaf yolu böyük və zəngin olduğundan onun poetik səciyyəsi dəyişmiş, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Folklorşünas alim M.Qasımlı kökü qam-şamançılığa söykənən bu şeir forması haqqında yazır ki, “Xalq arasında yayılmış “meyxana” şeir forması da, heç şübhəsiz, uzun zaman təriqətin xidmətində dayanmışdır” [13, s.42]. Müəllifi bəlli olan bu şeirlərdə XIX əsrin həyat tərzinə və əhvali-ruhiyyəsinə yaxın mövzulara müraciət edilmişdir. İlk olaraq çar rejiminin, sonradan isə proletkultçu mədəniyyətin Azərbaycana, onun milli-genetik dəyərlərinə vurduğu zərbələr nəticəsində mahiyyətindən uzaqlaşmış meyxanaya münasibət də dəyişmişdir. Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərində sovet ədəbiyyatına aid edilən nihilist tendensiya meyxananın zəifləməsinə təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, XX əsrin əvvəllərində sadə və koloritli poeziya gücləndiyinə görə meyxana janrı mərkəz mədəniyyəti ilə rəqabətə dayana bilməmiş, bəlli səbəblərə görə paytaxt kənarlarında daha çox auditoriya qazana bilməmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra daha ağır və sanballı məzmunların yenidən bu janra qayıtması üçün zəmin yaranmışdır. Araşdırmalar zamanı bəlli olur ki, Bakının bəzi yerlərində, Şağan, Nardaran, Buzovnada həmin dövrdə meyxananın sonradan qazandığı keyfiyyətlər – qeyri-etik və primitiv leksikası bu irsə antipatiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Nardaranda XX əsrin 20-30-cu illərində meyxanaya münasibət o qədər dəyişmişdir ki, onun söylənilməsi qadağan edilmişdir. Məsələn, Fərman Mirzəhəsən oğlunun güclü təbi olmasına baxmayaraq, onun qəzəlçiliyə yönləndirilməsi buna sübutdur. Təbii ki, meyxananın imkanları geniş olduğundan bu janrda əxlaqi-didaktik mövzulu nümunələrlə də rastlaşırıq. Məsələn, nardaranlı Yaşar Soltan oğlunun şahidi olduğu və söylənilməsi XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edən bir deyişmə mövzu və sənətkarlıq keyfiyyəti, söz seçimi ilə maraq doğurur. Qeyd edək ki, şeir nümunəsi heç yerdə çap edilməmişdir:

Hacı Kazım:

Olsa tərkibində övladın əgər fər, yaxşıdır,

Ağahüseyn:

Nanəcib bivec adamdan işləyən xar yaxşıdır,

Vahid:

Qarğa əbləh, sağsağan çöp, eybi vardır tovuzun,

Ağahüseyn:

Saxlasan, seç bir nəcibzadə kəbutər yaxşıdır.

Hacı Kazım:

Şər müsəlmandan, Kazım, hal əhli-kafər yaxşıdır.

Meyxana janrının araşdırıcılarından olan tədqiqatçı Nizami Tağısoy və Zülaim Zakariyyanın müəllifliyi ilə yazılmış “Meyxananın poetikası” əsərində bir çox qəzəl biliciləri meyxana ustası kimi təqdim edilmişdir ki, zənnimizcə, bu, ciddi yanlışlıq doğurur. Araşdırmalara istinadən söyləyə bilərik ki, M.Azər, H.Saqib, Ə.Cənnəti, Ə.Yusif və başqaları poetikanı, onun tarixini və qanunauyğunluqlarını gözəl bilən qəzəl ustaları olmuşlar və onların, həqiqətən də, bədahətən qəzəl söyləmək məharəti olmuşdur. Ə.Vahiddən fərqli olaraq, onlar böyük auditoriyalarda bu formatda heç bir zaman çıxış etməmiş, qəzəlin janr imkanlarından kənara çıxmamış, lirik şeirin daxili imkanlarını zənginləşdirmək məqsədilə müşavirələr keçirmişlər. Zənnimizcə, meyxana janrını yenidən ciddi ədəbiyyata gətirən Vahid meyxananın leksik tərkibini daha da poetikləşdirmiş, məzmun və forma baxımından zənginləşdirərək yeni məktəb yaratmışdır. Hacı Əli Kərəm, Mirzə Məhəmməd Hüseynəli oğlu, Hacı Əmi, Mirzə Bağır, Molla Yəhya, Əli İslam, Mirpaşa və b. meyxana ustalarının misraları indi də yaddaşlarda qalmaqdadır. Təbii ki, bütün yaradıcılıq sahələrində olduğu kimi, burada da fərdi intellekt səviyyəsi öz sözünü söyləmişdir.

Abşeron lirik şeirinin yazılı nümunələrinin ideya-mövzu istiqamətləri. XIX əsr Abşeron şairlərinin yazılı ədəbiyyat qolu həddindən artıq zəngindir. Bu dövrdə lirik şeirin inkişafı əsasən əruz vəznli əsərlərin meydana gəlməsi ilə xarakterik olmuşdur. Dini-ruhani biliklərin möhkəmləndirilməsi maarifçilik duyğusunun və hərəkətinin inkişaf etdirilməsinə nəinki mane olmuş, əksinə, təkan yaratmışdır. Bu dövr sənətkarlarının əsərlərində eşqin daşıyıcısı olan gözəlliyə vurğunluq motivləri ilə yanaşı, məktəbə, kitaba, elmə, mədəniyyətə çağırış, vətəni, torpağı sevmək, qorumaq istəyi və s. aparıcı mövzulardır. Sufi-irfani, əxlaqi-didaktik, maarifçilik, ictimai-siyasi, dini-ruhani və s. mövzularda yazılan lirik şeirlər forma və üslub baxımından da rəngarəngdir. Hiylə, pişvaqiə, siyərlərə müraciət, məsnəvilərin, məqtəl janrının müxtəlif yeni formalarda təqdimatı və s. bu dövr lirik şeirinin aparıcı keyfiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. M.H. Qüdsi, Ə.Yusif, Ə.Cənnəti, M.Azər, A.Sürəyya, M.A.Şahin, M.Ə.Fəna, M.Seyidi və b. Abşeron şairlərinin yaradıcılığı söylədiklərimizə sübut ola bilər. Bu poeziya nümunələri, əsasən, Azərbaycan, qismən də ərəb və fars dillərində ərsəyə gəlmişdir. Mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq onların dünyagörüşünə, fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmiş, zamanın

nəbzini tuta bilmək üçün şərait yaratmışdır. Abşeron şairlərinin fəaliyyətində tərcüməçilik də geniş yer tutur ki, bu da onların peşəkarlığından xəbər verən keyfiyyət kimi dəyərləndirilməlidir. XIX əsr Abşeron şairləri içərisində Şəhrəbanu, Məşədi xanım Leyli, daha sonralar Ümmülgülsüm kimi qadınların söz yaradıcılığı öz zərifliyi və humanizmi ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatçıların qənaətinə görə, Azərbaycana Qərb mədəniyyəti, onun məzmun və formaları əsasən iki yolla – Türkiyə və Rusiya vasitəsilə daxil olmuşdur. Zənnimizcə, zəif də olsa, üçüncü yol da mövcud olmuşdur ki, bu da fərdi şəkildə Avropa, onun ədəbi-bədii dəyərləri ilə tanış olmaqdır. Digər tərəfdən, paytaxt mədəniyyətinin ruhu lirikaya bir rəngarənglik gətirmişdir. Diqqətçəkən hal kimi qeyd edilməlidir ki, burada sonetlər, verlibr, ambajemanlar və s. Avropa şeir şekillərindən istifadə edilsə də, forma məsələlərinə meyil o qədər də güclü olmamışdır. Vəzn, qafiyə məsələlərində həssas olmalarına, poetika elmlərinə bələd olmalarına baxmayaraq, poetik fiqur və kateqoriyalardan o qədər də əhatəli istifadə etməmişlər.

Bakıda az yaşamasına baxmayaraq, böyük maarifçi A.A.Bakıxanovun Abşeron ədəbi mühitinə təsiri duyulmaqdadır. Füzuli irsinə sadıq qalmış, Şərq poetikasının incəliklərindən ustalıqla bəhrələnmiş müəllifin yaradıcılığında şeirləri ilə birlikdə poema janrına müraciəti, mənzum hekayələri, məktubları, avtobioqrafik səciyyəli əsərləri də məlumdur ki, bunlar da divan poetikasına və onun sirlərinə sadıqlıqdan xəbər verir. Hətta müəyyən divan incəlikləri vardır ki, onları Bakıxanovun yaradıcılığında görmək mümkündür. Məsələn, yalnız nəsihətamiz fikirlərdən ibarət olan təmsil janrı Əssar Təbrizidən, Marağayi Əvhədidən üzü bəri bəzi müəlliflərin, eləcə də A.Bakıxanovun istifadə etdiyi şeir şəkli olmuşdur ki, onu Abşeron şairlərinin epik-lirik əsərlərində müşahidə etmək mümkündür. Qəsəmənamə, məqtəl (“Cənnətül-Məva”) və s. janrlara müraciət, elmə, maarifə çağırış, eləcə də ənənəyə, xələf-sələflik münasibətlərinə sadıqlıq və s. məsələlərdə, zənnimizcə, A.A.Bakıxanovun təsiri böyük olmuşdur.

Bütün zamanların və məkanların aparıcı mövzusu olan məhəbbət XIX əsr lirikasından da yan keçməmişdir. Yaradılışın cövhəri olan bu keyfiyyət həm realist, həm də romantik üslublu əsərlərdə əsas motiv olaraq diqqət çəkir. Abşeron yetirmələrinin lirik yaradıcılığı məzmununa görə rəngarəngdir.

Tapmışam könlümü mən, türreyi-cananda imiş,
Ah, cəmiyyəti-dil zülfi-pərişanda imiş [6, s.51].

Burada aparıcı mövzu məhəbbət şeirləridir ki, bunlarda irfani məzmunla bərabər dünyəvi hisslər də yox deyildir. Məhəbbət motivli əsərlərdə yalnız hisslərin hakimiyyəti deyil, cəmiyyətin tərəqqisi, aqlın, kamalın diktəsi, elmin-ədəbin rolunu da görmək mümkündür. XIX əsr Abşeron ədəbi mühiti üçün səciyyəvi keyfiyyətlərdən başlıcası irfani keyfiyyətləri təriqət şeirlərindən fərqləndirmələridir. Tərki-dünyalığa, fərdiləşməyə, özünəqapanmaya deyil, daha çox cəmiyyətdaxili münasibətlərdə öz “mən”ini kəşf etməyə, kamilliyə doğru addımlamağa üstünlük

verən bu şairlərdə Yaradana, Mütləq Həqiqətə məhəbbət sonsuzdur. Onlar daha çox böyük sələfləri Nizaminin, Füzulinin yolu ilə getmiş, eyni zamanda cərəyan edən hadisələri izləməyi də mühüm yaradıcı keyfiyyət kimi qəbul etmişlər:

Edibdir nöqteyi-xalini mərkəz qəlbi-üşşaqə
Mədarından xilaf etməz, könül pərgarə mayildir [6, s.21].
Qaşın taqinə taqindən əyilmiş bircə mişgin tel,
Məgər gülzari-cənnətdir bitirmiş bir giyəh əyri?
Vücudum incəlib, qəddim əyilmiş, guiya görsən,
Deyərsən bir tazə ayı kim çəkib bir tazə mah əyri [5, s.98].

Bu misralarda Nəsimi, Füzuli qəzəllərinin məna yükü, irfani ruhu özünü göstərir. Mütəfəkkir şair olan Nəsimi:

Zilli sanidir saçın, innə ileyhə rəciun,
Qul kəfanın aftarı xoş məanı göstərir [12, s.77]

söyləyirdisə, böyük Füzuli:

Nöqteyi-xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə pərgar hənuz [7, s. 24]

fikirləri ilə “Quran” ayələrində söylənilmiş “innə ileyhə rəciun”, yaxud hərəkət, yenilənmək və əslinə qayıtmaq düşüncəsindən başlamış elmin çox sonradan izah etməyə çalışdığı nöqtə nəzəriyyəsinə kimi dərin fikirlərdən bəhs etmiş, bu hikmətləri xələflərinə ötürmüşlər.

Əsrin sonlarında lirik şeirin mövzuları içərisində türkçülük ideyalarının tərənnümü də diqqəti cəlb edir ki, belə nümunələrə Hacı Pərişan, Muxtar Münsif, Əmin Abid, Əbdülxalıq Cənnəti, Əliabbas Müznib və başqalarının yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, ədəbi məclislərin əlaqələrinin intensiv şəkildə qurulması poeziyanın hər sahəsində yenilənməni təmin etmiş, bütöv Azərbaycan ədəbiyyatının yaranmasında xüsusi rol oynamışdır. Aşıq poeziyasının incəliklərinə yiyələnmə, folklor janrlarına meyillənmə, Şərq poetikasına bələdlik, dini-ruhani mövzulara həssaslıq və s. məsələlər buna sübut ola bilər. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Abşeronda təşkil olunmuş “Məcməüş-şüəra” funksiya etibarilə əyalət məclislərindən fərqlənməyə başlamış, yeni keyfiyyətlər qazanmışdır.

XIX əsrdə ədəbiyyatın mövzu dairəsi genişlənsə də, əsas ideoloji dayaqlar möhkəm şəkildə qorunmaqdaydı. Buna səbəb İslamın mahiyyətindəki elmə, müasirliyə sağlam münasibət olmuşdur. Elm mövzusu XIX əsrin əvvəllərindən Abşeron ədəbi mühiti üçün aparıcı mövzuya çevrilmişdir. Bu nümunələrin əksəriyyətində məktəbə, elmə, maarifə çağırış motivləri klassik məzmunundan ayrılmayaraq irfani düşüncəyə tabe etdirilmişdir. Təbii ki, “qələm”, “kitab” məfhumları ədəbiyyatda

daha sakral məzmun daşıymışdır. Müsəlman kosmoqoniyasında Allah-taalanın əmri ilə bütün olacaqları yazmış kosmik bir qələm anlamı var. İslam dinində bir dəfə yazılan yazının yenidən pozulub yazılmasının mümkün olmaması da əzəli və əbədi "qələm" arxetipi ilə əlaqələndirilir [18].

Xəlqi irşad eləməkmiş, görünür, məqsudi,
Həzrəti-cəlli-əla eyləmiş icad qələm.
Sərfdə, nəhvə, məntiqdə hünər sahibidir,
Elmdə cümlə müəllimlərə ustad qələm [5, s.35].

Abşeron ədəbi mühitində də bu məzmunlar sanki ilkin qaynaqdan alınaraq dünyəviləşməyə, daha çox maarifçi məzmun qazanmağa doğru meyillənir.

Elm etdi rövşən, ey dil, tarixi Avropanı,
Tarik edib cəhalət rövşəndil Asiyanı [6, s.105].

Vətən və onunla səsleşən qürbət, qəhrəmanlıq mövzuları, tərbiyəvi-didaktik motivlər də bu nümunələrdə həssas bir xətt kimi diqqəti çəkir. Burada eyni zamanda məişət mövzulu şeirlərin də yer aldığını görürük ("Şollar suyu"). Cənnətinin, Salikin, Minanın, ara-sıra sonetlər yazan Əlipaşa Səburun yaradıcılığında maraqlı şeir nümunələri vardır ki, burada qadın-ana, qadın-vətəndaş keyfiyyətlərinin poetik ifadəsini görmək mümkündür.

Dini mötivlər abşeronlu şairlərin yaradıcılığında aparıcı mövzulardandır. Yüz il ömür sürmüş, bir neçə dil bilmiş, dünyəvi və ilahiyyat elmlərini yaxşı mənimsəmiş Hacı Mirzə Əliməhəmməd Fənanın bədii irsi buna misal ola bilər. O, A.Bakıxanovun "Riyazül-əşiqin" əsərindən bəhrələnmiş, "Cənnətül-Məva" adlı irihəcmli epik-lirik əsərini qələmə almışdır. Fənanın xalq arasında həkimlik fəaliyyəti ilə, astronomiya və astrologiya elmlərini dərinlən bilməsi, gözəl xəttat olması barədə çoxlu rəvayətlər indi də danışılır. İrihəcmli əsərlər, minacatlar, mərsiyələr, növhə və əfradlar və s. dini məzmunlu əsərlərin bolluğu ilə rastlaşırıq. Qeyd edək ki, Abşeron ədəbi mühitində ərsəyə gəlmiş dini məzmunlu əsərlər formaca çox rəngarəngdir, əruz və heca vəznində yazılmışdır. Epik-lirik məzmunlu irihəcmli əsərlərin bəziləri "Divan", bəziləri məsnəvi, mürəbbə formasında, lirik əsərlərdə də müxtəlif forma və janr özünəməxsusluğu ilə rastlaşırıq. Hətta bəzi nümunələrdə, məsələn, "məclis" ifalarında (dini məzmunlu) söyləyicilik xarakteri olduğu üçün dastan poetikasından istifadə edilir, dinləyici auditoriyası üçün anlaşılıqlı olması üçün ritm, intonasiya, digər stuktur keyfiyyətlərinə diqqət yetirilir [8, s.4].

Kəsmə başım, Şimri-dəğa, cəddim peyğəmbər gəlməsə,
Qılma mənə cövrü-cəfa, cəddim peyğəmbər gəlməsə.
Könlümdə var dərdü mihən,
Gəlsin gərək qurban verən,
Əzm etmə, ey başım kəsən,
Salari-Məhşər gəlməsə [8, s.171].

Abşeron ədəbi nümunələrində təbiət mövzuları maraq doğurur. Daha çox dənizi, qumu, sərt küləkləri ilə xatırlanan Abşeron şairlərinin yaradıcılığında təbiət təsvirləri özünəməxsus keyfiyyət daşıyır.

Dəmadəm əndəlibü-dil güli-rüxsarə mayildir,
Bahar əyyamidir, seyri-güli-gülzarə mayildir [6, s.21].

Burada Qüdsi təbiət elementlərindən, eləcə də bahar fəslinin semantik yükündən istifadə edərək mütləq həqiqətə yönələrək qəlbin çəmənizara meyillənməsini vəsf edir, sonda qəlbinin “heydəri-kərrarə” mail olması ilə fikrini tamamlayır. Maraq doğuran hallardan biri də XIX əsr Abşeron yazılı şeir nümunələrində Xəzərə bir təsvir və tərənnüm obyektinə kimi yanaşmanın olmamasıdır. Digər tərəfdən, bu şairlərin təbiət təsvirli şeirlərində daha çox başqa ruh hakim olmuşdur ki, bunun bir çox səbəblərinin olması mümkündür. Zənnimizcə, Aida Qasimovanın ərəb şeirinin mühüm janrlarından olan vəsf haqqında fikirləri burada da keçərli ola bilər. “Vəsfdə insan və təbiət, səhra bitkiləri və səhra heyvanları, ümumiyyətlə, ətraf təbiət təsvir olunur. Təbiətin kasıb olduğu Ərəbistan yarımadasında şairlər bu janra xüsusi önəm verir, təsvir obyektinin zəifliyini güclü bənzətmə və metaforlarla kompensasiya edirdilər” [16].

Abşeronlu şairlərin yaradıcılığına xas olan yeni rədif və qafiyə tapıntıları, dəqiq qafiyə nəzəriyyəsinə bələdlilik də diqqətçəkən məsələlərdəndir. Məsələn, Ə.Cənnətinin aşağıdakı misraları maraq doğurur:

Gəhi abad eylər, gahi yıxar könlüm o büt guya,
Baxar dil mülkinə memar gahi rast, gahi gəc.
Gahi torpağa əl ursam olur zər, gah zər torpaq,
Mənimlə çərx nərd oynar gahi rast, gahi gəc [6, s.69].

Nəticə. Abşeron şairlərinin yaradıcılığında təkbeytlərdən başlamış məsnəvilərə kimi müxtəlif janrlara rast gəlirik. Miniatürlər, alleqorik əsərlər, tərcümeyi-hal, mənzum məktublar, sual-cavab, dialoq xarakterli əsərlər, nəzirələr tez-tez müraciət olunan formalardır. Əruzun müxtəlif bəhrlərindən istifadə edən Abşeron şairləri heca vəznli əsərlərdə də sənət keyfiyyəti göstərə bilmişlər. “Qəsəmmə”, “Oğuznamə”, “İbrətnamə”, “Saqinamə” kimi epik-lirik əsərlər də maraq doğurur. XIX əsr meyxanaları burada yaranmış yazılı ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq, daha

çox realist üslubu ilə seçilir və maraq kəsb edir. Maraqlısı odur ki, bütün yeni məzmun və formaları sağlam şəkildə qəbul etmiş Abşeron şairləri XIX əsr poetik ənənəsini bu gün də yaşatmaqdadırlar.

XIX əsrin birinci yarısında Abşeronda əruz vəznli dini-irfani və maarifçi ədəbiyyatın mühafizəkar səciyyəsi, ənənədən bəhrələnmə, klassik şeirin müxtəlif təzahür formaları aparıcı tendensiya kimi diqqəti cəlb edir. Əsrin ikinci yarısında yeni, mütərəqqi ideyaların poeziyaya gəlişi ilə maarifçi-didaktik realizmdən tənqidi realizmə doğru inkişafın şahidi oluruq. Yeni bədii təfəkkür formalarına müraciət ictimai-siyasi ziddiyyətlər fonunda ortaya çıxan yeni yaradıcılıq metodlarının yaranmasını zəruri etmişdir. Yazılı ədəbiyyatda daha çox simvolikadan, zəngin obrazlardan istifadə yüksək sənət hadisəsi hesab edilmişdir.

Nəticə olaraq söyləyə bilərik ki, Abşeron ədəbi mühiti XIX əsrin birinci yarısında yazılı ədəbiyyatda məhəbbət və dini-irfani mövzular, maarifçilik ideyaları aparıcı olduğu halda, ikinci yarısında tənqiddə və satiraya meyil güclənmiş, lirikada vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, türkçülük ideyaları, ictimai motivlər, elmin və mədəniyyətin təbliği və s. demokratik düşüncələr əhatəli şəkildə əksini tapmışdır. Beləliklə, XIX əsr Abşeron ədəbi mühiti çoxşaxəli və çoxməzmunlu olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi məzmun və forma imkanlarının artmasına təkan olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Aşurbəyli Sara. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006
2. Ağayeva Nuriyyə. XIX yüzillik – XX yüzilliyin əvvəllərində klassik ədəbiyyatın yayılmasında Şirvan ədəbi məktəb və mədrəsələrinin rolu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. 2006
3. Bakı – İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır. Bakı: Elm və təhsil, 2009
4. Bayramoğlu Alxan. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı: Maarif, 1977
5. Deyilən söz yadigardır. Toplayanı və tərtib edəni Cəfər Rəmzi İsmayilzadə. Bakı: Yazıçı, 1981
6. Deyilən söz yadigardır. Toplayanı Cəfər Rəmzi İsmayilzadə (Tərtibçi S.Xəyal). Bakı: Ecoprint, 2019
7. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
8. Hacı Mirzə Əliməhəmməd Fəna. Cənnətül-Məva. Bakı, 2009
9. Hüseyin Baykara. Azərbaycan renessansını yapanlardan Abbaskulu Ağa Bakıhanlı. İstanbul: Türk kultüri, 1964
10. Qənizadə Sultan Məcid. Axund əl-Nas Molla Cavad həzrətlərinin vəfatilə əlaqədar nekroloqu. Bakı: “İrşad” qəzeti, 26 fevral, 1906, №54
11. Mərdəkanlı Məşədi Əbülfəz. Fərhad Mirzə Mötəmiddövlənin Bakı haqqında qeydləri. “Bakının səsi” qəzeti, 4 may, 1995
12. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı: Lider, 2004

13. Nizami Tağısoy və Zülaim Zakariyya. Meyxanənin poetikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2011
14. İsmayılova Nərgiz. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. 2016
15. www.vikipediya.az. Əhmədağa Əhmədov.
16. www.kaspi.az A.Qasımova. Quran simvolizmi və klassik Şərq poeziyasında gözəlin vəsfi. 2018
17. www.mektebgushesi.az. M.Kazımoğlu. Meyxanaya qətiyyənlər qadağa qoymaq olmaz.2019
18. www.art.kaspi.az.A.Qasımova. Qələmlər ağladıqca kitablar gülür. 2018

Aytaj Zeynalova

**Development paths of Azerbaijani lyric poetry
(Based on Absheron literary environment in the XIX century)**

Summary

The article deals with the socio-political and cultural events in Absheron in the XIX century. Review of the literary and regional features of this period is especially important for the profound study of Azerbaijani literature. These objective reasons also include the factor of carrying the capital culture of this area throughout the history. The article presents the activities of mosques and schools, which played a special role in formation of the literary environment. The organization of schools, publishing houses, press and other issues in different parts of Absheron are also of interest. The role of literary majlis and literary organizations in the formation of a new literary environment is also undeniable. The tradition of literary majlis is replaced by the desire to create the first regulated organizations in the early XX century. In spite of the lack of information on the ranges of the organization's activities, the author states that a society of poets "Voice of Turk" was created in the last period of activity of a literary society "Majmaush-Shuara".

Lyric poetry created in the literary environment of Absheron was mostly based on religious thoughts and classical traditions. The rise of realism and educational colors made poetry to be more colorful in the mid of century. The close connection of the written literature with the oral poetry is one of the main reasons of the development of Absheron literary environment. Some poetry forms such as, meyhana, minajat, magtal, marsiyya, tilavat could be mentioned as one of the best examples to it. Knowing music and rhythms has a great impact on the quality of lyrical poetry. Especially, one can mention a fast development, intensity and massive impact of meyhana, the city folklore. Strengthening religious knowledge did not prevent the educational development of society but it helped to prosper.

Айтадж Зейналова

**Виды развития лирической поэзии Азербайджана
(на основе литературной среды Апшерона XIX века)**

Р е з ю м е

В статье рассматриваются общественно-политические и культурные события на Апшероне в XIX веке в частности, путях развития лирической поэзии. Рассматривание литературно-региональных особенностей данной эпохи является особенно важным для глубокого изучения литературы Азербайджана. Перечисленные объективные причины также включают в себя фактор ношения этой местности столичной культуры на протяжении всей истории. В статье рассмотрена деятельность мечетей и школ, которые сыграли особую роль в формировании литературной среды. Вопросы организации школ, издательств, печати и решение других задач в разных частях Апшерона также представляют интерес. Роль литературных меджлисов и литературных организаций в формировании новой литературной среды тоже неоспорима. Традиция литературных меджлисов XIX века была заменена желанием создать первые дисциплинированные организации в начале XX столетия. Несмотря на отсутствие информации о мерах деятельности этой организации, сообщается, что общество поэтов под названием «Голос тюрка» было создано именно в последние годы деятельности литературного общества «Мяджмяюш-Шюара».

Большая привязанность к религиозно-духовной мысли и классическим традициям составила основу лирических стихов Апшеронской литературной среды XIX века. Подъем просветительно-реалистичных красок начиная с середины столетия, создал пестроту тем. Ещё одной из особенностей, характерных для развития Апшеронской литературной среды было то, что здесь имелся тесный контакт между письменной литературой и устным стихотворением, а в некоторых случаях эти границы даже были устранены. Мейхана, минаджат, магтал, мерсийе, тилават (на арабском и азербайджанском языках) и др. виды стиха могут служить примером этому. Осведомлённость о музыке и ритме оказало влияние на качество стихотворений, и дало толчок их дальнейшему развитию. Среди них особо выделяются по интенсивности возникновения, массовости, форме и оттенков содержания мейхана, которая считается городским фольклором. Укрепление религиозно-духовных знаний не только не мешает развитию просветительских чувств и движения, но наоборот, даёт ему толчок.